

Vízimunkálatok a Sió–Kapos–Sárvíz vízrendszerén a XVIII–XIX. században

A Zala–Balaton–Sió–Kapos–Sárvíz vízrendszere a Dunántúlnak a Duna–Dráva határolta középső hegyes-dombos területén foglal helyet. Az országrész – melyet a török hódoltság korának örökségeként elmocсарasodott völgyek szabdaltak szét – jelentős területét borították alandó és időszakos vízállások a XVIII. század első felében.

A XVIII. század közepén részleges lecsapolási kísérletek először itt, a Sárvíz völgyében folytak, de ezek akkor egységes és átfogó terv hiányában sikertelenek maradtak. A vidék legnagyobb birtokaival az Eszterházyak rendelkeztek, s az első vízrendezési, vízszabályozási tervek is az általuk foglalkoztatott uradalmi mérnökök munkái voltak. Előbb 1767-ben Böhm Ferenc készítette el a Sárvíz munkálatainak terveit, majd 1769-ben Vertics Ferenc a Sió mente mocsarait térképezte fel. A ma elszigeteltnek tűnő munkálatoknak megtalálható egy vezérfonala, hiszen ezek a tervek már az 1766-ban Krieger Sámuel által a Balatonról és vízrendezéseről készített felvétel adataira támaszkodtak. Azokra a térképészeti és vízrendezési felvételekre és tervekre, amelyekben az akkor mindössze 26–27 esztendőes kiváló mérnök elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a Zalától a Balatonon át a Sió dunai torkolatáig tartó vízrendszert egységes egésznek kell tekinteni és a jövőben is csak ily módon foglalkozni vele.¹

A Sárvíz felső szakasza mentén ez idő tájt megkezdett kisebb malom-csatorna rendezési munkálatok azonban felkeltették a Kamara figyelmét, miután csupán a Kapos–Sió–Sárvíz medencéjében 21 ezer kataszteri holdnyi, az év nagy részében vízzel borított és vízrendezéssel termelésbe állítható területről volt szó (a Balaton jelentős vízcsökkenésétől remélt óriási szárazra kerülő és hasznosítható területeket most nem is említve).

Fejér és Veszprém megye kezdeményezésének hatására a Helytartótanács már 1771 végén elrendelte a tolnai Sárvíz mente vízmérnöki felmérését és lecsapolási tervének elkészítését, majd röviddel ezt követően a Balaton hasonló felmérését. Előbb 1774 nyarán Böhm Ferencet, a tatai Eszterházy uradalom mérnökét a Sió és a Sárvíz szabályozásának vezető mérnökévé, majd még ebben az évben Krieger Sámuel pedig a Balaton, valamint a Sió és a Kapos mérnöki felvételének vezetőjévé nevezték ki. A munkálatok legfelsőbb irányítására kinevezett királyi biztos (Sigray Károly br.) mellett az érdekelt vármegyék is nagy figyelemmel kísérték a munkálatokat. Somogy még panaszt is tett, hogy úgymond, két esztendeig Krieger munkájának még csak nyomát sem látták.²

Az egymáshoz közeli és vízrajzilag egybefüggő területeken, ám egymástól elkülönülten végzett mérnöki felvételtől a két megbízott 1776-ban adta be a jelentését. A Walcher József hajózási igazgató vezette királyi biztosság bírálatán azonban lényegében megbuktak a lecsapolási- és vízrendezési tervek; nem fogadták el a mérnökök által egynek tekintett vízrendszer egészen végrehajtandó egységes rendezés elvét, s Kriegernek azt a megállapítását sem, hogy a Kapos és a Sió mocsarai csak a Sárvíz rendezése után csapolhatók le sikerrel. Az elutasítás ellenére az eredeti tervek alapján Böhm Ferenc vezetésével a Sió, Simontornya alatti, valamint a Sárvíz felső szakaszán nyomban megindultak a munkálatok annak ellenére, hogy azokat a partmenti birtokai révén érintett birtokosok érdektelenül fogadták, sőt malmaik vízének bizonytalan időre történő elvesztése miatt még ellenlépéseket is tettek. A különböző érdekeltségű birtokosok széthúzása, az ebből is adódó örökös pénzhány, de nem utolsó sorban a rossz szervezethez magukban hordozták a sikertelenséget, s néhány évnyi – többször félbeszakadt – munka után felhagytak előbb 1779-ben a Sárvíz, majd 1784-ben a Sió szabályozási munkálataival, s sorsára hagyták a félig kész – gyakran még nem is összefüggő szakaszokból álló – csatornákat.³

A vízrendszer egészének állapotára ható vízrendezésre ezt követően mintegy negyedszázadig nem került sor. Ugyanakkor egy sor jelentékenyebb uradalomban – a napóleoni háborúk

¹ Dr. Bendefy László–Dr. V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Bp., 1969. 100–103. old.

² Somogy Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok 1774. 728. sz.

³ A magyar vízszabályozás története. Szerk.: Ihrig Dénes. Bp., 1973. 257–267. old.

gabonakereslete által fellépett termőföldhiány megoldására is – lecsapolási munkákat végeztek. E tájon a példát az ozorai és a dombóvári Eszterházy-uradalmakban, a piarista kuszodi-átus mernyei uradalmában 1802 és 1805 között lezajlott vízrendezések adták, amikor is a Kapos és a Koppány kártételeinek csökkentésére, árterük regulációjára került sor.

Böhm mind a Sió, mind pedig a Sárvíz szabályozását, a völgyeik vízrendezését az ún. félreszorító csatornával kívánta megoldani. Hazánkban ez volt a vízfélreszorítás elvének első, korát messze megelőző korszerű megvalósítása, aminek lényege az volt, hogy a völgytalpra érkező külvizeket a főcsatornától el kell választani és azokat a mocsaras völgy szélén futó öv- vagy mellécsatornával elvezetni a mélyebb fekvésű területek védelme, nem utolsósorban a beömlő vizek hordalékától történő mentesítése érdekében.⁴ Az ennek alapján készített tervek egyik legszebbike éppen Böhm által – még a Sió és a Sárvíz szabályozási munkálatai idején – 1778-ban készített Kapos-szabályozási terv, ahol a megépíteni szándékozott malomcsatornát Kaposvártól Dombóvárig csaknem párhuzamosan tervezte vezetni a folyóval. Az elvet mintegy négy évtized múlva előszeretettel használta fel folyószabályozási terveiben és munkálataiban. Beszédes József, a reformkor kiemelkedő mérnöke, akinek egyébként ezt éppen a Kapos említett somogyi szakaszának szabályozásánál nem sikerült megvalósítani a szabályozást finanszírozó birtokosok szűklátókörűsége, vagy talán éppen pénztelensége miatt.

A munkálatok félbeszakadásával a mocsarak lecsapolása nem került le a napirendről, s a szándékában végsőig kitartó Böhm, mind pedig az érintett megyékben dolgozó uradalmi és megyei alkalmaztatású mérnöktársai továbbra is az egyik legfontosabb mérnöki feladatnak tartották a folyó mellékeinek végleges rendezését. Tervek és résztervek sora születik meg a magát még a szabályozó társaság vezetőmérnökének tartó Böhm Ferenc, majd az 1798-tól utóda Quits Antal, Rózsás Ferenc a tolnai Eszterházy uradalmak mérnöke, s a somogyiak: felsőbüki Nagy József megyei főmérnök, a földmérésről Bécsben könyvet kiadó Brecher Ferenc az Eszterházy, és Hofstätter Tamás a Szechenyi-uradalmi mérnökök kezétől.⁵ E terveknek volt azonban egy közös vonásuk, nevezetesen az, hogy valamennyi az eredeti, az 1776-ban elkészült Böhm- és Krieger-féle mérnöki feltételezéseken és számításokon alapultak.

Az érdemi szabályozás ügye azonban nem mozdult el a holtpontról. A munkálatokat elvileg irányító királyi biztosok néhány évnyi, döntően a pénztelenség miatti hiábavaló hadakozás, a sikertelenség és az érdekelt birtokosok közönye és gyakori ellenérdekeltsége miatt is sorra mondták le megbízatásukat. Az akadozó és gyakran már kétes kimenetelűnek tűnő munkára mégis ösztönzőleg hatott néhány tekintélyesebb birtokos kitartása, amit megerősített az 1807. évi 17. tc., amely lehetővé tette a magánosok költségén készítenő vízrendezések társulati, társasági formában történő összefogását. A törvény jókor jött azoknak a somogyi Kapos menti birtokosoknak, akik már az előző év végén hasonló egyezségekre jutottak és a folyó Kaposvár–Dombóvár közötti szakaszának regulálására társaságot is kívántak létrehozni. A Helytartótanács a társulatalakításhoz ekkor még nem járult hozzá, viszont engedélyezte, hogy az érintett birtokosok költségén elvegyék a Kapos somogyi szakaszán az első szervezett és minden érintett birtokos egyetértésével járó vízrendezést. Idő hiányában mérnöki felmérésekre nem került sor, s a három évtizeddel korábbi Krieger-féle lecsapolási tervezet adatait használták fel a tervezéskor. A munkák azonban többszöri félbehagyás és újbóli nekirugaszkodás után 1811-ben véglegesen leálltak.

A többször elrendelt felülvizsgálat eredményeként arra jutott a munkálatokat felügyelő megyei bizottság, hogy a sikertelenség okai jórészt maguk a birtokosok voltak, akik a szabályozás feltételeként valamennyien a folyón álló vízimalmiák sértetlenségét költötték ki. A másik alapvető hiba az volt, hogy a Dombóvár alatti tolnai szakasz szabályozatlansága miatt nem lehetett a vízszintet a kívánt mértékre leszállítani. A megyei hatóság megpróbált a szomszédos megyével egyezkedni, de azt Tolna megye elutasította azzal, hogy erejét lekötik a sárvízi munkálatok, s a Helytartótanács is csak már egy egységes Kapos–Sárvíz szabályozással értett egyet.⁶

⁴ Fodor Ferenc: Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei. Bp., 1957. 30. old.

⁵ Benze Géza: Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első időszakához (1807–1809). In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 1. Kaposvár, 1970. 103. old.

⁶ Somogy Megyei Levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1818. 1497. sz.

Ekkorra már egységessé vált a nézet a három folyó egységes rendszerben lefolytatandó szabályozásáról. Igaz, ehhez az is kellett, hogy az említett törvény értelmében 1810-ben megalakuljon az első hazai víztársulat, a Sárvíz szabályozására alakult Nádcsatorna Társulat, s hogy egy időben elkezdődjenek a munkák mind a Sárvízen, mind pedig a Sión. A tervek a Böhmele vízfélreszorítás elvéhez nyúltak vissza, ez képezte alapját a későbbi sárvízi fő- és malomcsatorna vonulatnak, a Sió Simontornya alatti Sárvízbe torkolása megszüntetésének, az e szakaszon az 1776-os szabályozás felhasználásával elkészült Pálfai-csatornának, s innen a Szekszárd feletti összefolyásig szinte ikerként folyó Sió-Sárvíznek.

Ennek értelmében kezdtek el a munkákat a két vízen, egyszerre több helyen, ám ismételtelen nem eléggé összehangoltan, aminek következtében néhány év múlva az itt folyó munkákat újfólag is többnyire csak sikertelenség kísérte. Ez idő tájt kapcsolódott be Beszédes József az itt folyó munkákba, először egy rövidebb, majd 1819-től – amikor is igazgató mérnöknek szerződötték – hosszabb időre. Ezt megelőzően, még mint a vízrendszer szabályozásában mindenkor az igazi mozgatószerepet játszó Eszterházy-uradalom mérnöke, két mérnöktársával, Hermann Jánossal és Obersteiner Antallal 1816–1820 között elkészítették a már szabályozás alá fogott Sárvízzel összefüggő Kapos teljes rendezési tervét. Ennek kivitelezésére alakult meg 1820-ban a Kapos vizét szabályozó társulat, amely azonban az érdemi szabályozási munkálatokat csak a sárvízi munkálatok 1826-os befejezésekor kezdte meg Tolna megyében, ahol is 1829-re fejeződtek be a szabályozási munkák, majd 1830–1839 között a folyó somogyi szakaszának szabályozása történt meg.

A Kaposon Beszédes a maradéktalan ár- és vízmentesítés, valamint a vízhasznosítás érdekében a fő- vagy szárítócsatorna mellett a völgytalp két szélén, a mellékvizek felfogására övcsatornákat, ahogy ő is nevezte, „vízfélreszorító csatornát” szándékozott építeni. Ezt a módszert alkalmazta – mint volt róla szó – a Sárvíz szabályozásánál is, felhasználva jeles elődje Böhm Ferenc sárvízi mérnök szabályozási elvét. Beszédes által a folyó mocsaras völgyében javasolt három, közel párhuzamos lefutású csatorna helyett azonban – a pénz elégtelensége miatt – csak a középső ún. szárítócsatorna kivitelezését szavazták meg az érdekelt birtokosok, és eszerint is történt meg a kivitelezés.

A Sárvíz menti birtokosok nem voltak ilyen rövidlátók, s az ott 1821–1826 között megépült 62 km hosszú övcsatornán a vízhasznosításra is mód nyílt, s az újonnan létesült hat vízimalom mellett – a kiszáritott berek fellendülő állattartását szolgálva – rövidesen hat birkaúsztatót és 17 itatóhelyet létesítettek.

1835-re elkészült tehát a Sárvíz, a Kapos, valamint az utóbbival összefüggésben a Sió Simontornya és Ozora közötti szakaszának a szabályozása. De közel sem fejeződött be az összefüggő nagy vízrendszer egészének a munkája (most a már néhány esztendő múlva kényszerűen elkezdett pótlólagos munkákról nem szólv). A vízrendszer utolsó tagján, a Zala alsó szakaszán is történtek ezekben az időkben változóan sikeres szabályozások, de nyilvánvaló volt, hogy az ottani érdemi munkákat csak a Balaton vízszintjének a leszállítása és tartós egyensúlyi állapotának a megteremtése teszi majd lehetővé. A Sió vízrendezésének befejezését és vele összefüggésben a Balaton mocsarainak a lecsapolását már törvényben is rögzítették, s dolgozott sokat vitatott ez irányú tervein a további években Beszédes József.

Az 1835-ben befejezettek tekintett rendezések eredményeként – az első mérnöki felvételezések és tervek készítését követően, egy év híján hét évtizeddel később – elkészült a Sárvíz 176 km, valamint a Sió és a Kapos szinte pontosan ugyanilyen hosszúságú csatornája, s a korabeli társulati adatok szerint összesen 117 ezer kataszteri holdnyi olyan terület vízmentesítése valósult meg, amely területek évszázadok óta a vizek kártételeinek voltak kitéve.⁷ Az új „berki föld” igen gyors megtérülést és gazdag kamatot hozott a lecsapolási költségeket vállaló birtokosoknak, annak ellenére, hogy a későbbiekben a szabályozást irányító királyi biztosság és Beszédes főmérnök által magára hagyott társaságok a továbbiakban már nem tudták addigi nagyszerű és sikeres tevékenységüket folytatni.

Bencze Géza

⁷ Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 13. Bp., 1960. 119. old.